

УДК: 330.101.541

Н.П. Ковальчук

МАКРОЕКОНОМІЧНІ РИЗИКИ СТРАТЕГІЇ «НАВЗДОГІННОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

Досліджено взаємозв'язок здійснення стратегії «навздогінної модернізації» національної економіки і зростання макроекономічних ризиків. Зроблено висновок про те, що ризикова стратегія щодо типової модернізації несе в собі макродилему – рух на випередження або ж безнадійне відставання.

The article is probed relationship strategy «catch-up modernization» of the national economy and increasing macroeconomic risks. It is concluded that the relatively risky strategy of modernization model dilemma contains – move ahead of the curve or the hopeless backwardness.

Ключові слова: модернізація, навздогінна модернізація, інноваційна модернізація, макроекономічні ризики, рух на випередження.

Перші десятиліття ХХІ ст. усе більшою мірою формують розуміння безперспективності знаходитися в режимі звичної інерції, тобто й надалі залишатися в індустріальній епосі технологічного розвитку ХХ ст. Різні аспекти дослідження економічної невизначеності та економічного ризику представлені у працях вітчизняних авторів, зокрема: В.Д. Базилевича, В.І. Грушка, А.М. Єрмошенко, А.Б. Камінського, М.С. Клапківа, Т.С. Клебанової, В.В. Коваленка, Н.І. Костіної, Ю.О. Лисенка, І.Г. Лук'яненко, І.М. Ляшенка, В.В. Чепурко, О.І. Черняка, О.І. Ястремського та ін. Однак дані автори, як правило, аналізують економічні ризики у вузько предметному вимірі.

Водночас макроекономічні ризики поки що не отримали комплексного висвітлення й системних характеристик у сучасній науковій літературі. Найбільш близько підійшли до даної проблематики саме в такому контексті розробники такого напрямку, як національна економічна безпека за умов міжнародної регіональної інтеграції та глобалізація світової економіки [1]. Зазначені напрямки об'єктивно досить тісно кореспондуються з економічними макроризиками.

Метою статті є аналіз взаємозв'язку і взаємообумовленості виникнення й наростання макроекономічних ризиків у процесі здійснення стратегії так званої навздогінної модернізації національної економіки.

Макроекономічна дійсність заперечує алармістські концепції і сподівання, що виплавка сталі, виробництво станків, обладнання зі значною питомою вагою ручної праці тощо дає хоч найменші шанси бути конкурентоспроможними на світовому ринку. Однак саме в такому контексті написана стаття проф. Ю.В. Шишкова, в якій він робить спробу аргументувати так звані «переваги відсталості» [2]. Навпаки, при такій моделі розвитку лавиноподібно наростають ризики хронічного технологічного й економічного відставання.

Теорія можливого форсованого індустріального розвитку базується на «мобілізаційній моделі навздогінної індустріалізації», суть якої в тому, що економіки із запізним розвитком здатні засвоювати нові методи набагато швидше, ніж

«економіки-піонери» можуть їх створювати. Ось чому бідні країни мають можливість доганяти багатих» [2, с. 16]. Безперспективність такої політики очевидна, тому що вона зациклює економіку конкретної країни на підтримку згасаючих галузей та на застарілі (фізично й морально) підприємства з димлячими трубами.

На жаль, є всі підстави вважати, що українська економіка знаходиться поки що в глухому куті надскладних проблем, вирішити які шляхом «навздогінної модернізації», очевидно, не вдасться [3, с. 68]. Адже технологічні процеси еволюціонують в протилежному напрямку від загальноцивілізаційних стандартів.

Так, якщо взяти за базу 1990 рік, то впродовж двох десятиліть в Україні простежуються такі тенденції [4, с. 12–13; 5, с. 87, 96]: невпинно зростає (майже удвічі) частка матеріалоємної та енергоємної продукції; частка готової продукції в українському експорті знизилася з 40% до 15% і нижче; при цьому в структурі експорту постійно зростає частка низькотехнологічних товарів, зокрема, чорних металів з 9% до 36–38%. Єнергоємність вітчизняної важкої промисловості у 10 разів більша, ніж у Західній Європі. Така ж ситуація з матеріалоємністю: на одну тонну кінцевої продукції припадає (за всім виробничим циклом, починаючи від видобутку сировини) 9 тонн відходів. Сьогодні на 46 мільйонів українського населення непомірною вагою тисне понад 40 мільярдів тонн відходів, які накопичуються у звалищах відкритого типу. На вітчизняних теренах накопичуються близько 20 тис. тонн отрутохімікатів, які, зрозуміло, потребують термінової утилізації. Проведена паспортизація показала, що загалом 7,5 тис. технічних об'єктів становлять реальну загрозу, 1,5 тис. з них – дуже реальну загрозу, тобто потребують невідкладних заходів [6; 7]. Таким чином в Україні беззупинно й загрозово зростають ризики екологічних і техногенних «мін».

Аналізуючи вищенаведену статистику, маємо визнати гірку очевидність: *спадщина майже двох десятиліть незалежності* являє сьогодні спотворену систему власності, знищені казенні підприємства, деформовану структуру виробництва, тіньову діяльність практично в усіх сферах національної економіки, тотальну корупцію і хабарництво. На додаток маємо далеке від досконалості законодавство, надмірно бюрократизовану виконавчу владу, украй заплутану, деформовану і безвідповідальну суддівську систему, а також абсолютно незалежний від державної волі і непрофесійно керований Національний банк. На додачу до цього зарубіжні порадики (зокрема, МВФ та Агентства міжнародного розвитку США) надавали рецепти щодо українських реформ, які не сприяли подоланню глобальної нерівності, а, навпаки, переслідували протилежну мету – нерівність цю поглибити і навіть увіковічнити. Очевидно, через це Україна демонструє сьогодні модель зовнішньоторговельних відносин і зв'язків, яка характерна для слаборозвинутих країн – експорт товарів з низькою долею доданої вартості (сировини та напівфабрикатів) водночас із масовим імпортом залежалої продукції та морально застарілих технологій.

Таким чином, наденергоємна, надматеріалоємна багатовідходна економіка уже зашкалює системними ризиками. Адже сьогодні понад 90% продукції важкої (в прямому і переносному сенсі) індустрії не має за критеріями міжнародних стандартів необхідного науково-технологічного забезпечення. Питома вага машинобудування становила в 1990 р. близько 31%, а зараз – удвічі менше. Наукоємність промислового виробництва не перевищує нині 0,3%, що на декілька порядків менше від загаль-

ноприйнятого світового рівня. Однак назріле вирішення завдань суттєвої модернізації національного господарства потребує інвестицій в сотні мільярдів доларів.

Нескладний математичний підрахунок показує: щоб подвоїти ВВП України при щорічному зростанні останнього навіть у 10% (а вітчизняна індустріальна економіка поки що демонструє удвічі нижчі темпи економічного зростання), буде затрачено чверть століття. А для того, щоб досягнути половини рівня ВВП на душу населення провідних країн-членів ЄС, Україні знадобиться півстоліття [6]. Тобто у світових перегонах «навздогінна модернізація» фатально прирікає перебування національної економіки на узбіччі світового поступу, тобто в числі аутсайдерів цивілізаційних перегонів. Не випадково дехто з авторитетних зарубіжних аналітиків радить нам «облишити всі слова про рух до Європи, оскільки географічно Україна знаходиться в її центрі, а зайнятися нарешті реальними справами» [8, с. 69].

Екологічні й техногенні ризики, а також інші ризики надзвичайних ситуацій (гідрологічного, метеорологічного характеру) провокують відчутний дисбаланс у природному середовищі та економіці країни. Ці ризики постійно зростають і стають системними внаслідок відсутності реальних заходів з кардинального оновлення морально й фізично застарілих технологій і виробництва. Отже, інноваційна модернізація – це проблема реального виживання української державності. І на питання – «чи має Україна цивілізаційні перспективи і чи можливий ефективний і динамічний розвиток національної економіки в межах парадигми «навздогінної модернізації»? – відповідь може бути одна – звичайно, ні.

Технологічно відсталі країни вимушені переживати «модернізаційні приступи», унаслідок яких відбуваються фінансові трати, що не приносять бажаного ефекту. У результаті цього в суспільстві формується синдром тотальної невіри в реальний успіх. За таких умов макроекономічні ризики загрозливого характеру набувають активного поширення та прояву. Ці останні знаходять свою матеріалізацію в моральному й фізичному зносі базових технологій, безпрецедентному звуженні підготовки фахівців з політехнічних спеціальностей, в бажанні трудових ресурсів найбільш продуктивного віку (від 20 до 40 років) виїхати на роботу за кордон, в інтенсивному відпливі національного капіталу в офшорні території і в кінцевому підсумку – деградації чинної системи управління окремими галузями та економікою в цілому тощо.

Якщо при цьому не втрачати оптимізму і шукати реальні резерви для цивілізаційних перспектив, то необхідно досить чітко і, головне, реалістично бачити, за яких умов стане можливим вирватися на колію прискореного розвитку. А це в свою чергу вимагає, по-перше, об'єктивної констатації наявної макроекономічної ситуації і того потенціалу, яким на даний час володіє українська держава і суспільство: отже, чіткого розуміння тих стратегічних резервів, що маємо «у сухому залишку» і які конче необхідні для «цивілізаційного спурту». По-друге, і це головне, важливо невідкладно чітко визначити систему пріоритетів, базових напрямків та механізмів, що реально дозволять у прискореному режимі практично реалізовувати стратегію цивілізаційного розвитку України.

Однак поки що вся практична управлінська й господарська діяльність відбувається на принципах і в межах так званої «індустріальної парадигми». Найбільш чітко синдром відтворення макроекономічних ризиків такого ґтибу простежується в процесі здійснення так званої «навздогінної модернізації» в Україні. Тобто така діяльність сконцентрована довкола нафти, газу, вугілля, хімічних виробів, експорту металу, най-

простіших напівфабрикатів тощо. За таких умов ризик хронічної технологічної й макроекономічної відсталості є абсолютним. Тому у нас є підстави стверджувати, що національну економіку, а отже й країну, може врятувати лише модернізація, яка активно відтворюватиме принципово нові якості інноваційної адаптивності, тобто активну політику нарощування інвестиційних можливостей інтенсивного руху в напрямку цивілізаційних перспектив. Щоб конкретизувати дане концептуальне узагальнення, розглянемо його в більш конкретних узагальненнях.

Термін «модернізація» означає, якщо його розуміти буквально, – «оновлення», тобто приведення сучасного стану справ, існуючої організації та управління, відповідного нормативно-правового режиму, ситуації щодо наявних технологій і т. ін. у відповідність із найбільш передовими і результативними досягненнями. Зрозуміло, що модернізаційна стратегія безпосередньо впливає практично на всі аспекти життя суспільства, що неминуче породжує системні ризики з можливими як позитивними, так і негативними наслідками.

Як показує досвід країн, що продемонстрували сталий соціально-економічний розвиток, обов'язковою передумовою успішних модернізаційних проектів є випереджаюче втілення в національну економіку новітнього інноваційного потенціалу. Так звана «навздогінна модернізація» тут зарадити не в змозі. Адже в такому випадку йдеться про спроби оживити в національному господарстві морально і фізично застарілі галузі – зокрема, металургійні, хімічні виробництва, застаріле машинобудування, пріоритетне застосування яких поглинає величезні обсяги енергоресурсів, породжує екологічні й техногенні проблеми, а в кінцевому підсумку відчутно гальмує застосування наявного інтелектуального потенціалу.

Виходячи з цього, найбільш відчутні й системні ризики концентруються у сфері, де формуються перспективи й можливості науково-технічного розвитку саме в інноваційно-технологічному вимірі, і таким чином породжується сталий попит на інтелектуальний ресурс. Зрозуміло, що така модернізаційна стратегія стає усе більш фінансоємною. За відсутності в Україні достатніх фінансових ресурсів на часі стає застосування прагматичної національної грошово-кредитної політики, яка повинна виключити звичну практику панування на вітчизняних теренах іноземного спекулятивного капіталу. Потрібно змінити національну емісійну політику, яка сьогодні фактично паралізована впливом Міжнародного валютного фонду. Ризик подальшої пролонгації такої політики несе в собі негативні макроекономічні ризики з колосальними негативними наслідками.

Вихід з цього становища дехто з відомих і авторитетних у минулому державних діячів вбачає «в застосуванні певних «асиметричних» управлінських відповідей на виклики часу – створенні структур випереджаючого економічного, гуманітарного, наукового і технічного розвитку. Саме такі структури передбачають орієнтацію суспільства на нові випереджаючі технології у галузі виробництва та нові прогресивні засади соціальної організації» [9, с. 8]. У цьому сенсі слід додати, що на часі у край важливо спрямувати внутрішню трансформацію національної економіки таким шляхом, де її міжнародна інтеграція буде природною і бажаною для світової спільноти.

У новій економіці продають, продають і купують концентровані знання, тобто коли величезний обсяг інтелектуального змісту розміщено в крихітній матеріальній оболонці, ціна яких передусім зумовлена витратами у графі «дослідження і розробки».

Рентабельність інтелектуального продукту має тенденцію до постійного зростання і може досягати значень у десятки тисяч відсотків. При цьому, якщо земля й інші природні ресурси, виробничі активи та трудові ресурси мають свої межі, то знання, навпаки, — фактично невичерпні.

Було б помилкою розуміти під інтелектуальним капіталом винятково наукові кадри, патенти, ноу-хау. Інтелектуальний капітал — це, насамперед, знання. Знання, підкріплене сучасними ІКТ, — найбільш динамічний чинник виробництва. Популярний нині «реінженіринг» є новою формою менеджменту, яка дає змогу оптимально модернізувати діяльність компанії, фірми відповідно до інноваційних процесів, а не ринків чи окремих сфер виробництва. Адже своєчасне реагування на інтелектуальні новації є більш значиме, аніж зниження цін. Не прийняті вчасно рішення несуть в собі не лише реальний ризик великих втрат, а й можуть призвести до часткової чи повної втрати ринку.

Влада і суспільство не збігаються у своїх пріоритетах. Їх інтереси містять незбіжний (а нерідко навіть суперечливий) комплекс чинників і спонук. Наслідком цього є як однотипові, так і протилежні системи ризиків. Однак у влади значно більше можливостей, щоб акцентувати увагу, а при необхідності нав'язати своє бачення економічних пріоритетів, в тому числі і щодо наявних ризиків. Саме така ситуація має місце і з модернізаційною ідеологією, яка декларується нині для країни. Застарілість підходів і паліативність заходів щодо назрілих модернізаційних пріоритетів й прерогатив зумовлюють їх навздогінний різнотип. Країна, що базує подальший економічний розвиток на такому сценарії, сильно ризикує залишитися відсталою окраїною в цивілізаційному вимірі і «пасти задніх» у соціально-економічній еволюції.

Водночас знаходиться в групі лідерів можуть ті країни, економіка яких чутливо реагує на межу між пануючою нині і майбутньою технологічними епохами. У цьому сенсі важлива та очевидність, що згадана межа досить розмита й невидима, тому виходити за неї можливо різними шляхами й способами. І тут не спрацьовують «відчайдушні модернізаційні приступи».

За такого сценарію при кожній наступній «атаці» на назрілу модернізацію кількість макроекономічних і соціальних проблем відчутно зростає. При цьому здатність влади оперативно вирішувати їх такою ж мірою зменшується. Паралельно наростає число системних ризиків, однак здатність їх унеможливлення чи мінімізації негативного впливу з боку управлінсько-регулюючої системи стає все меншою.

Таким чином формується своєрідний генератор системних ризиків макроекономічного штибу, здатний завдавати руйнівних масштабних впливів на національну економіку в цілому. Таким чином формуються системні «ризики-загрози», які знижують дієвість адаптивних механізмів щодо внутрішніх і зовнішніх проблем, і при невпинному відтворенні такої макроситуації країна неминуче попадає в глухий кут цивілізаційної периферії з принциповою непередбачуваністю майбутнього.

Проекти так званої «високої модернізації» породжують запаси еколого-технологічних й соціально-економічних інновацій, які виконують роль своєрідного «матеріального резервуару» для ефективних управлінських рішень, здатних передбачати еволюційну неминучість. Тому не можна погодитися з точкою зору, яка проголошує «проти гравця з випадковою стратегією (майбутнє) не в змозі виграти ніяка детерміно-

вана раціональна стратегія (яка властива владі); шанс має тільки альтернативна випадкова стратегія, яку забезпечує громадянське суспільство» [10].

На наш погляд, розмаїття назрілих макроекономічних експериментів і здорової конкуренції (а це – найважливіша передумова модернізаційних оновлень) в стані забезпечити не саме по собі «громадянське суспільство», а насамперед і головним чином органічне поєднання цивілізованих ринкових систем й виконавчої влади, що знаходиться під дієвим контролем громадянського суспільства. Сама по собі авторитарна держава (влада) на відтворення такої моделі не здатна не з причини зловмильності, а в силу іншої сутності й природи, іншої організаційно-управлінської структури та іншого призначення. Сумний кінцевий досвід радянського господарювання є цьому переконливим підтвердженням.

Саме ринкові максими демократизують жорстко централізовану модель організаційно-управлінського режиму, який постійно пробує запровадити влада, реалізуючи свою базову функцію забезпечення макроекономічної й соціальної стабільності. Саме ринкові механізми постійно не просто діагностують, а й розхитують владні соціально-економічні проєкти, пропонуючи на заміну більш ефективні (інноваційні) моделі розвитку. І така боротьба йде безперервно, бо в іншому випадку є неминучими разові модернізаційні кампанії, зумовлені спорадичним усвідомленням кожною новою владою тотального інноваційного й соціально-економічного відставання. Таким чином, ризики системної адаптивності демонструють свою волатильність у залежності від рівня ринковості, а отже, обов'язково від якості макроекономічного управління.

Це зумовлює складність перехідних процесів від авторитарної до ринкової системи економічного розвитку. З утвердженням незалежності в Україні відбулася справжня революція в сфері інституціональних перетворень. Модель українських ринкових перетворень в перші десятиліття базувалася на запозиченні (безвідносно до національних особливостей та при фактичному ігноруванні інерційності радянського прототипу людського мислення) нових інститутів із західних демократій. У сфері права та економіки це відбилося не найкращим чином. З одного боку, зберігалася радянська, суто вертикалізована модель управління, і водночас, з іншого боку, досить активно впроваджувалися ринкові інститути, що базувалися на незвичній для радянського мислення свободі горизонтальних макроекономічних відносин. При цьому активно запроваджувався так званий «ринковий фетишизм», коли керівники важливих сфер і сегментів національної економіки почали переслідувати власні інтереси, ігноруючи при цьому загальнодержавні пріоритети.

Зазначений аспект важливо констатувати в тому сенсі, що інституційна невпорядкованість макроекономічних систем наклалася на ситуацію та умови організаційно-управлінської неузгодженості. При наявній орієнтації на західні режими законотворення, в яких панує ринкова компліментарність систем господарювання, тобто абсолютизація ринкових механізмів і неформальних умов, і в той же час несформованості громадянського суспільства, усе більш реальним ставав ризик «ригідного управління». Дехто таке явище називає «ригідністю влади» [11, с. 8].

Механічне запозичення та одномоментне впровадження нормативно-правового режиму, який формувався століттями, в українську дійсність неминуче породжувало гострі суперечності, насамперед, у макроекономічній сфері. Оскільки неформальні норми і практики, а також свідомість людей інерційні і не в змозі змінюватися з тією ж

швидкістю, як законодавство та чинне нормативно-правове поле, то через це сформувався значний розрив між вертикальним (державним) управлінням і горизонтальним (ринковим) блоком економічних відносин. Даний «коридор свободи» лавинно заповнила корупція, механізми незаконного збагачення, відмивання й легалізації брудних коштів. А як відомо, приклади поведінки, що задаються бізнесовими елітами та високопосадовими урядовцями, розповсюджуються вниз по щаблях соціальної драбини. Як наслідок, корупція і хабарництво стали тотально прийнятним явищем, унаслідок чого стратегія інноваційної модернізації відкладалася на далекі періоди.

Адекватно до такої ситуації інтенсивно формувалися так звані антропогенні та «пов'язані макроризики», які несли в собі відчутні макроекономічні небезпеки. Однією з них є психологія тимчасовництва, носіями й виразниками якої стали: по-перше, високорівнева державна бюрократія; по-друге, новоспечені вітчизняні капіталісти, багатство яких було сформоване переважно тіншовим чином, тобто всупереч чинному законодавству. Таке «об'єднання тимчасовників» демонструвало антимотивацію щодо модернізації національного господарства, породжувало неприховану незацікавленість в радикальному оновленні базових галузей національної економіки, тому що це потребувало величезних фінансових вливань приватного й корпоративного капіталу. У свою чергу, найбільш освічена й активна частина населення, не отримуючи державного попиту на свій потенціал, змушена шукати його в далеких світах. З країни виїжджають саме ті, хто мав би формувати модернізаційні ініціативи. Отже, об'єкт модернізації замулюється в поточних проблемах, а суб'єкт інноваційної модернізації втрачений (хотілося б вірити — не безнадійно).

Таким чином «інноваційна модернізація» була приречена і розпочався дводесятилітній період поступової або точніше — «навздвогінної модернізації». Нова спроба технологічної модернізації, черговий раз зніційована в Україні, на превеликий жаль, повторює головну помилку — передбачає спиратися на допомогу й підтримку інших країн, а не на першочергове забезпечення широкого комплексу власних умов й ініціатив, націлених насамперед і головним чином, на започаткування інноваційного розвитку.

Україні потрібна саме інноваційна модель макроекономічної модернізації. Її головною метою має стати активне формування необхідних умов і створення організаційно-управлінських засад та адаптивних механізмів для появи «нової економіки». Інноваційна модернізація не повинна обмежуватися лише технологічними запозиченнями, а має бути зорієнтованою на радикальні інституціональні зміни. Замість стратегії «малих кроків» й поступовості оновлення застарілих галузей національної економіки, необхідно застосовувати стратегію масованого комплексного впливу на ті інноваційні точки, які в стані зумовити радикальні інституціональні зміни.

На основі вищевикладеного зробимо узагальнюючі висновки. Макроекономічна модель, яка впроваджувалася в незалежній Україні упродовж двох десятиліть, не була адекватною цивілізаційним критеріям і нині не відповідає вимогам нової (інноваційної) економіки, яка базується на активному відтворенні та застосуванні наукових знань, всебічному використанні проривних новітніх технологій, що, в свою чергу, відчутно зменшують системні ризики екологічних й техногенних загроз та інших неупорядкованостей. Управлінсько-регулююча мудрість держави може бути в тому, щоб передбачи-

ти перспективний соціально-економічний напрямок руху, його спонукальні сили, організаційні механізми, стратегію модернізації. В іншому разі стануть проявлятися ризики системних невпорядкованостей і неузгодженостей.

Ризикова стратегія щодо модернізації несе в собі макродилему – рух на випередження або ж безнадійне відставання. Гострота заявленої дилеми зумовлена тим, що макросоціальний і економічний розрив між ринково розвинутими країнами і Україною невинно зростає. Особливо разючими є прояви відставання в інноваційних вимірах. Тому забезпечення розвитку та економіки у відповідності з принципово новими орієнтирами – ключове завдання стратегії модернізаційного оновлення.

Запорукою успішної реалізації стратегії такого змісту і виміру слугують напрямки та механізми цивілізаційному поступу, які нині успішно освоюють розвинені країни світу. Йдеться про побудову суспільства, заснованого на знаннях (К-суспільства), яке визначає фундаментальні умови свого цивілізаційного розвитку такими головними вимірами: *індексом інтелектуальних активів суспільства*, що, зокрема, враховує рівень надання населенню інформації з допомогою комп'ютерних технологій та Інтернету, формування високопродуктивного людського капіталу; *індексом перспективності розвитку суспільства*, що визначається державними витратами на охорону здоров'я, освіту та інноваційний розвиток; *індексом якості розвитку суспільства*, який характеризує якість та безпеку життя людей, виходячи в першу чергу з гарантування еколого-техногенної безпеки, недопущення бідності працюючих та подальших проявів маргіналізації суспільства.

1. *Пекіна Г.Б.* Національна економічна безпека за умов міжнародної регіональної інтеграції. – Автореф. дис. канд. екон. наук. – К.: Університет економіки та права «КРОК». – 2011. – 21 с.; 2. *Шишков Ю.В.* Государство и догоняющее развитие /Ю.В. Шишков // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 6. – С. 15–29.; 3. Модернізація України – наш стратегічний вибір: щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – К. 2011. – 416 с.; 4. Україна – 2010. Стат. збірник. – К., 2011; 5. Статистичний щорічник України: 2009. – К., 2011.; 6. Довідник із європейської інтеграції України. – К.: Представництво фонду Конрада Аденауера в Україні, 2010; 7. Україна в світі. Цікава статистика. – К.: Фонд Конрада Аденауера в Україні, 2010. – 34 с.; 8. *Колодко Гжегож В.* Мир в движении / Г.В. Колодко. – М.: Магистр, 2009. – 575 с.; 9. *Марчук Євген.* Україна: нова парадигма поступу / Євген Марчук. – К.: «Авалон», 2001. – 216 с.; 10. *Сатаров Г.А.* Институты хаоса: проблема узнавания / Г.А. Сатаров // Политика. – 2008. – № 3. – С. 45–66; 11. *Сатаров Г.А.* Прологомены к последней модернизации в России / Г.А. Сатаров // Вопросы экономики. – 2011. – № 5. – С. 8.